

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

ПОВІЛЬНИЙ ПОСПІХ АЛЬДА МАНУЦІЯ (1450–1515)

Альд Мануццій (1450–1515) був найвпливовішим друкарем італійського Ренесансу. Він заснував одну із найбільш значущих друкарень в європейській історії. Альдини, при своїй стриманій елегантності, завжди вважалися шедеврами друкарського мистецтва, користувалися попитом на книжковому ринку, мали високу ціну і вважалися значним надбанням будь-якої бібліотеки.

Альд не був першим друкарем у Венеції — ця честь належить німцеві Йоганнові зі Шпаєра (Спіри) (помер 1470 р.). Ані не був він першим, хто розпочав у цьому місті друк грецьким шрифтом — у цьому його випередив француз Ніколя Жансон (1420–1480). Не був Альд і тим, хто виконував найскладніші графічні роботи — у цій сфері першість належить Ергарду Ратдольту (бл. 1477 – бл. 1527) з його майстерними математичними та астрономічними діаграмами. Врешті, не стало підприємство Альда Мануція і найприбутковішим — цей привілей належав його тестю Андреа Торрезано. Альд Мануццій здобув світову славу як друкар, який уперше запровадив наукове редагування, а його видання здобули найвищий авторитет і визнання передусім через високий критично-філологічний рівень і надзвичайну ретельність підготовки текстів, передусім античних, а також прискіпливу увагу до деталей.

Справу батька продовжив Паоло Мануццій (1512–1574), який перейняв опіку над друкарнею 1531 р., а в 1561 р. також очолив створену з ініціативи папи Пія IV друкарню в Римі (*Stamperia del Popolo Romano*), яка отримала ексклюзивне право на друк матеріалів Тридентського собору (1545–1563). Він вирізнявся особливою любов'ю до Цицерона, твори якого, передусім промови і листи, неодноразово перевидавав і коментував. Останнім видавцем з дому Мануціїв був Альд Молодший (1547–1597), відомий як автор кількох трактатів з граматики латинської мови, коментатор Горацієвого «Мистецтва поезії» і організатор ватиканської друкарні (1590), заснованої папою Климентом VIII. У 1598 р. Альдівська друкарня припинила свою діяльність, випустивши 908 видань за період трохи більше, ніж сто років.

Альд Мануццій (він підписувався цією латинізованою формою свого імені, хоч був уроджений як Теобальдо Маннуччі) народився в Бассіано на південь од Риму, здобув класичну освіту в римській Салієнці та у Феррарі, де студіював у Баттісти Гваріно, учня Мануїла Хрисолори. Згодом він провів декілька років у Мірандолі під опікою

знаменитого гуманіста Джованні Піко; тут він зокрема вдосконалював знання грецької мови з Еммануїлом Адраміттіном. Після цього Альд перебрався до Карпі поблизу Модени, де упродовж шести років служив вихователем дітей місцевого графа Альберто та Ліонелло Піо. Альберто Піо надовго зберіг тісні стосунки зі своїм наставником і згодом, поряд із венеційським аристократом П'єрфранческо Барбаріго та друкарем Андреа Торрезано з Асоли, став одним із патронів і спонсорів Альда.

З Карпі Альд прибув до Венеції у 1489 р. і упродовж семи наступних років займався підготовкою до створення власної друкарні¹, аж поки у 1494/1495 р. не вийшло його перше видання, *Граматика грецької мови* у формі запитань і відповідей (Ερωτήματα) Константина Ласкаріса. У віці 56 років він одружився із двадцятирічною донькою Андреа Торрезано (1451–1529) Марією. Унаслідок цього союзу в 1508 р., дві друкарські фірми об'єдналися і випускали надалі книги під спільною друкарською маркою «in aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri»².

Венеція давала декілька переваг для здійснення видавничих цілей реномованого видавничого дому. Ще до появи друкарського верстата місто було важливим книжковим центром — тут існували численні скрипторії, які щороку випускали сотні книг. А 1469 р. уряд Венеційської республіки — Рада Десятьох — з метою впровадження нового винаходу надав першій спеціальній привілей прибулому з Німеччини друкареві Йоганнові зі Шпаєра терміном на п'ять років. Ще до кінця XV ст. у Венеції, крім Альда, зосередилися ініціативи кількох друкарів французького, німецького, італійського та грецького походження. А вже в XVI ст. місто стало одним із найважливіших європейських центрів видавничої справи й друкарського мистецтва. У цей час тут розпочинають діяльність великі підприємства книжкової індустрії, як от видавничо-друкарська фірма, що її заснував Габріеле Джоліто і яка за 70 років (1536–1606) випустила великими накладками 1019 назв 290 авторів³.

Саме у Венеції вперше з'являються на світ спеціальні закони, що регулюють права авторів, перекладачів, редакторів, видавців та друкарів⁴. Спочатку надання таких прав мало форму привілеїв і було трьох видів. По-перше, ці привілеї могли надаватися у вигляді тимчасової монополії (як у випадку з Йоганном зі Шпаєра). Другим видом видавничих привілеїв було надання прав на ексклюзивне використання певного винаходу чи технології упродовж обмеженого часу. Такою можливістю скористалися, зокрема, Альд Мануцій (1496 р. на двадцять років запатентував створений ним грецький шрифт; 1501 р.

на десять років — латинський курсив), музичний видавець Оттавіано Петруччі з Фоссомброне (1498 р. дістав ліцензію на ексклюзивне використання винайденого ним способу друкування органних партитур упродовж двадцяти років), Андреа Бругоне (1568 р. запатентував двоколірний, червоно-чорний, друк в один прохід на двадцять років) та ін. Третій вид привілеїв гарантував право власності і дозволяв відтворювати друком певні твори протягом певного проміжку часу. Ці привілеї надавалися авторам, перекладачам і видавцям⁵, гарантуючи захист авторських прав та прав на друк і захищаючи їх від іноземної конкуренції⁶.

Неоціненна роль Венеції і в історії грецького друкарства. Гутенбергова революція у книжковій справі хронологічно майже збіглася з падінням Константинополя. Ця обставина затримала друкарство на грецьких землях на декілька століть. Проте греки діаспори, найбільший осередок якої сформувався у Венеції, майже відразу зуміли скористатися цим унікальним винаходом.

Не останню роль відіграло й те, що тут під рукою був широкий репертуар: Венеція посідала велику збірку грецьких рукописів, у тому числі майже 500 грецьких книг з особистої колекції ученого-гуманіста, митрополита Нікейського, згодом кардинала Віссаріона (1399/1400–1472), яку він заповів венеційському сенатові 1468 р. і яка склала ядро бібліотеки св. Марка⁷. По-друге, грецька громада, що швидко зростала, забезпечувала достатню кількість колекціонерів, книготорговців, переписувачів і редакторів, необхідних, щоб розшукати відповідні тексти і підготувати їх до друку⁸. По-третє, Венеція у XVI ст. була найбільшим ринком грецької книги, спершу рукописної, а потім і друкованої. Також тиск Латинської церкви і цензура внаслідок політики релігійної та етнічної толерантності⁹ тут були значно слабшими, аніж в інших західноєвропейських містах, що уможливило майже безперешкодний друк, зокрема, грецької літургійної літератури. Важливу моральну й матеріальну підтримку першим грецьким видавцям надавала Анна Нотара — знатна візантіяка, донька останнього великого дуки, яка разом із тисячами інших емігрантів у середині XV ст. переселилася до Венеції¹⁰.

Ринок грецької друкованої книги у XVI ст. задовольняв попит двох основних категорій споживачів — по-перше, греків та інших православних, які мешкали у венеційських володіннях Леванту та по всьому православному Сході й потребували в основному літературу для церковного вжитку, і, по-друге, західноєвропейських гуманістів, яким переважно адресувалися грецькі граматики та словники, а також

видання античних авторів. В цій останній ніші, що стосується друків грецькою мовою, за одним винятком, і працював Альд Мануцій.

У XV ст. в Італії посилювалося зацікавлення грецькою мовою і літературою, особливо у другій його половині, коли після падіння Константинополя до Італії переселилися десятки візантійських учених. Великою мірою завдяки їхнім зусиллям вивчення грецьких класичних текстів піднялося на Заході на один рівень із латинськими. І якщо попередники Альда в засвоєнні класичної спадщини концентрували свою увагу на латинських творах, то він широко включив до своєї видавничої програми тексти грецьких авторів.

У Венеції Альд Мануцій зібрав довкола себе цілий загін грецьких вчених, редакторів і переписувачів. Маркетингом в його друкарні займалися греки, грецька була мовою його домашнього спілкування. Вказівки набірникам і палітурникам давалися по-грецьки. Передмови до своїх видань Альд писав грецькою. Греки, здебільшого вихідці з Криту, звіряли й переписували рукописи, здійснювали коректуру. Часами Альд гостив у своїй родині понад тридцять таких грецьких співробітників¹¹.

З метою пропагування грецьких студій Альд Мануцій заснував гурток елліністів у 1500 р., давши йому назву Нова Академія (*Neacademia*). Статут цього товариства було написано грецькою мовою, імена його учасників — еллінізовано, їхні офіційні титули теж були грецькими¹². До складу цього гуртка входили, зокрема, Сципій (Картеромах) Фортегверра, Ян Ласкаріс, П'єтро Бембо, Томас Лінакр, Йоан Григоровулос, Маркос Мусурос та інші. Мабуть, найзнаменитішим із цієї когорти був Еразм з Роттердаму, який вісім місяців прожив у домі Альда в 1508 р., працюючи разом із ним над редакцією власної книги «Прислів'я» (*Adagia*), що вийшла того ж року, а також над «Мораліями» Плутарха, що побачили світ роком пізніше.

Хоч особиста працездатність та енергія Альда були колосальними, він у своїх грандіозних починаннях постійно стикався з великими труднощами, що виникали у зв'язку зі страйками його робітників, вимушеною перервою в роботі (1509–1512) через війну з Францією, піратством конкурентів. Незважаючи на захищені авторські права та різні привілеї, альдини неодноразово ставали об'єктом підробки. Контрафактні альдини з'явилися у 1501 р., а наприкінці 1503 р. існували принаймні три друкарні, що мали в своєму розпорядженні курсивні шрифти і випускали схожі, а то й майже ідентичні видання класичних текстів *in octavo*¹³. Отож, коли Альд помирав, він був доволі бідною людиною.

З 1494 по 1515 рр. Альд Мануцій встиг створити 134 видання загальним накладом понад 120 000 примірників: 68 — латиною, 58 — грецькою і 8 — італійською мовами. За обсягом переважають грецькі тексти (на 8424 сторінки грецьких припадають лише 3584 сторінки латинських текстів). З-поміж грецьких друків Альда 30 — це першодруки (*editiones principes*), зокрема п'ятитомник Арістотеля (1495–1498), твори Арістофана (1499), Тукидіда, Геродота, Софокла (1502), Евріпіда й Ксенофонта (1503), Демостена (1504), Піндара (1513), Платона (1515). Це була майже третина з усіх (92) ренесансних першодруків творів грецької літератури. Наклади цих Альдівських видань здебільшого коливаються від 1000 до 2000 примірників. Часто підготовка до друку робилася з надзвичайно рідкісних рукописних примірників, так що праця Альда й масове тиражування забезпечували збереження цих творів для історії літератури.

Альд також надрукував ряд резонансних книжок латинською та італійською мовами. У виданні збірки творів Вергілія (1501) уперше було використано повний набір нового латинського курсивного шрифту. А вже через рік у збірці Овідія він помістив згадку про свої авторські права на цей шрифт, надані венеційським дожем Леонардо Лореданом, і заборону будь-кому іншому вживати подібну гарнітуру. Цей курсив було розроблено на основі тогочасного каліграфічного письма за зразками почерків двох італійських переписувачів — Помпоніо Лето та Бартоломео Санвіто. Дизайнерські і технічні роботи з різьблення літер і знаків виконав талановитий болонський гравер Франческо Гріффо. Грецькі шрифти Гріффо виготовляв на основі почерків переписувача Іммануїла Русотаса та критського вченого Марка Мусурса. Альдові шрифти мали великий вплив на розвиток друкарства; деякі з них у видозміненій формі вживаються й досі.

Револьюційний вплив Альдових видань виявився, зокрема, 1502 р., коли вийшов елегантний томик *Данте Алиґ'єрі in octavo*, надрукований чудовим курсивом і не переобтяжений тлумаченнями, на відміну від важких інкунабулів попереднього десятиліття, де текст безсмертного поета був похований під громіздким екзегетичним коментарем. Видання венеційського друкаря запрошували читача до зустрічі із класикою в безпосередньому, нефільтрованому вигляді. А із запровадженням практично кишенькового формату *in octavo* в поєднанні з компактним курсивним шрифтом (що призвело до зниження видавничих витрат, а відтак і цін на книги, і удоступнило книги ширшому колу споживачів) Альд здійснив трансформацію книжки з інституційного атрибуту в предмет особистого вжитку.

Ще однією заслугою Альда було упорядкування норм пунктуації; зокрема, він уперше використав у друкарській справі знак

семіколона (крапки з комою)¹⁴. Згодом його внук, Альд Мануцій Молодший, продовжив справу діда, видавши спеціальну граматичну працю з пунктуації *Orthographiae Ratio* (1566).

Прагнення до перфекціонізму було властиве Альдові до самої смерті. У передмові до останнього прижиттєвого видання — «Про природу речей» Лукреція, що вийшло з-під пресу за місяць до смерті, він пише: «Якщо б не погане здоров'я, яке примушує мене досить сильно страждати упродовж останніх декількох місяців, чимало варто було б сюди додати, що засвідчило б наші старання, а [видання] Лукреція зробило би точнішим»¹⁵.

У панегірику, вміщеному у виданні Лактанція (1515), стверджується, що Альд, самовіддано працюючи, просто «зносив» себе¹⁶. Втім, він подав добрий приклад самовідданої праці своїм спадкоємцям. У перевиданні Овідія (1516) тесть Альда і його бізнес-партнер Андреа Торрезано, який тимчасово перебрав керівництво видавничим домом, поки не підріс син Альда Паоло, висловлює жаль з приводу недавньої смерті друкаря і декларує при цьому намір продовжувати програму якісних видань творів античних класиків¹⁷.

Деякі зі своїх цікавих новаторських проєктів Альдові так і не вдалося реалізувати. Він, зокрема, працював над виданням Септуагінти, яка вийшла лише після смерті друкаря, в 1518 р., залишивши пальму першості багатомовній Комплютенській Біблії кардинала Франсіско Хіменеса (Алкала де Хенарес, Іспанія, 1514–1517). Також він працював над створенням власної грецької граматики, але смерть завадила докінчити це починання.

Альдини завжди належали до дезидерат будь-якої книгозбірні, а бібліотеки та колекціонери пишалися їх наявністю у своїх колекціях. Освічені поціновувачі літератури і бібліофіли упізнавали альдини за знаменитою друкарською маркою, на якій були зображені дельфін та якір. Колись цей знак був символом античного Бейрута в Лівані і карбувався на тамтешніх монетах у I ст. до н.е. Він візуалізує відомий вислів Октавіана Августа *Festina lente* («Спіши повільно»), який був відомий Альдові чи то зі Светонієвої біографії цього римського імператора, чи з «Аттичних ночей» Авла Геллія. У 1499 р. Мануцій обрав ці слова девізом своєї фірми. Швидкість, поєднана з непорушністю, емблематизована образом дельфіна, переплетеного з якорем, відповідним чином передавала ретельний і невтомний стиль роботи друкаря і якнайкращим чином характеризувала високий політ Адьдового видавничого дому, який ніколи не опускав свого рівня аж до закриття фірми у третьому поколінні.

Видавнича марка Альда пережила епоху дому Мануціїв. Так, ще в XIX ст. її використовував відомий англійський видавець Вільям Пікерінг (1796–1854), який вважав себе «англійським учнем Альда».

Сьогодні цей знак продовжує вживатися як елемент декору, але передусім як символ стійкої гнучкості і безкомпромісної ретельності.

¹ Див. передмову Альда до його видання *Θησαυρός, κέρασ Ἀμαλθείας*, серпень 1496 (див.: Renouard A.-A. *Annales de l'imprimerie des Alde, ou Histoire des trois Manuce et leurs editions.* – Paris, ³1834 (репринт: New Castle, Delaware: Oak Knoll Books, 1991). – P. 9. – № 1)).

² Renouard A.-A. *Annales.* – P. 53–54. – № 3.

³ Бек К. *История Венеции.* – М., 2002. – С. 111.

⁴ Witcombe Chr. *Copyright in the Renaissance: Prints and the Privilegio in Sixteenth-Century Venice and Rome.* – Leiden, 2004. – P. 21–45.

⁵ Gerulaitis L. V. *Printing and Publishing in Fifteenth-Century Venice.* – Chicago, 1976. – P. 34.

⁶ La stampa degli incunaboli nel Veneto: Saggi e note di Neri Pozza, Angelo Colla, Gianvittorio Dillon, Giovan Battista Gasparini. – Vicenza, 1984. – P. 106.

⁷ Mioni E. Bessarione bibliofilo e filologo // *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici.* – Т. 15. – Roma, 1968. – P. 62; Labowsky L. Il Bessarione e gli inizi della biblioteca Marciana // *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento [=Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi, 4].* – Venezia, 1966. – P. 159–182.

⁸ Geanakoplos D. J. La colonia greca di Venezia e il suo significato per il Rinascimento // *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento [=Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi, 4].* – Venezia, 1966. — P. 195.

⁹ Cessi R. *Storia della Repubblica di Venezia.* – Firenze, 1981. – P. 550.

¹⁰ Vranoussis L. Post-Byzantine Hellenism and Europe: Manuscripts, Books and Printing Presses // *Modern Greek Studies Yearbook.* – Т. 2. – Minneapolis, 1986. – P. 13.

¹¹ Firmin-Didot A. *Alde Manuce et l'hellenisme a Venice.* – Paris, 1875 (репринт: Bruxelles, 1966). – P. 419.

¹² Jebb R. C. *The Classical Renaissance // The Cambridge Modern History / ed. A.W. Ward.* – Т. 1: *The Renaissance.* – Cambridge, 1903. – P. 568.

¹³ Kemp W. *Counterfeit Aldines and Italic-Letter Editions Printed in Lyons 1502–1510: Early Diffusion in Italy and France // Papers of the Bibliographical Society of Canada.* – Т. 35. – Toronto, 1997. – P. 75.

¹⁴ Truss L. *Eats, Shoots & Leaves: The Zero Tolerance Approach to Punctuation.* – New York, 2004. – P. 77.

¹⁵ Aldus Manutius. [Praefatio]. Aldus Pius Albertum Pium Carporum Principem, ac Caesarem Oratorem apud Pont. Max. salvere iubet // Titus Lucreius Carrus. *De rerum natura libri sex.* – Venetiae, 1515. – F. ii.

¹⁶ Ioanes Baptista Egnatius Venetus. [Praefatio]. Optimo atque integerrimo Antistiti Antonio Triultio, ac Christianissimi Francorum Regis Oratori ad Senatum Venetum praestantissimo // Coelius Lactantius Firmianus. *Divinarum institutionum libri septem.* – Venetiae, 1515. – F. aa2 v.

¹⁷ Renouard A. A. *Annales.* – P. 78. – № 10.